

ÇEYİZDEN MABET: BİR KADIN HAYRI

Gonca KUZAY DEMİR*

Öz

Evlilik/düğün gelenekleri, kişinin yeni bir statü ve rol edindiği bir geçiş dönemini oluşturur. Türk kültüründe evlilik geleneklerinin en önemli göstergelerinden birini oluşturan çeyiz, araştırmacılar tarafından daha ziyade maddi bir unsur olarak tanımlanmaktadır. Evlilik yoluyla kurulacak yeni yuvada kullanılacak her tür eşya ve süs, çeyiz kapsamına girmektedir. Manevî olarak değerlendirildiğinde ise genç kızlar için hazırlanan çeyiz, kadının evlilik ile gerçekleştireceği yeni hayatına geçiş için bir araç konumundadır. Bu nedenle geçişin nesnesi olarak kutsal bir değeri ifade eder. Hazırlığı, korunması, taşınması ve serilmesi gibi uygulamalarla şekillenen çeyiz, genç kızın evlilik ile edineceği “eş” ve “anne” rolüne geçişi için bir araçtır.

Bu çalışma; Türk-İslam kültür sahası içinde kadın banilerin çeyiz parası ile yaptırdığına dair sözlü kültürdeki anlatımlar ile ünlenen tespit ettiğimiz üç cami örneğinde çeyiz ile mabet arasında kurulan kültürel anlam ilişkisine odaklanmaktadır. Bulgaristan’ın Kırcaali ilindeki Yedi Kız Cami, Türkiye’nin İzmir ilindeki Ayşe Kadın Cami ve Kuzey Makedonya’nın Kalkandelen ilindeki Alaca Cami, mimarî niteliklerinden daha çok onları yaptırdığına inanılan kadın banilere ilişkin anlatımlarla ünlenmiş eserlerdir. Söz konusu camiler yapıldıkları dönem eserleri arasında farklı mimarî özellikleri ile önemli görülmesinin yanı sıra özellikle anlatımlara konu olan evlenemeyen kadınların çeyiz paralarıyla yaptırılan camiler olarak dikkat çekmektedir. Çalışmada, öncelikle bu camiler hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmada, camiler hakkında bilgi veren akademik yayınların yanı sıra gezi yazıları, bloglar gibi elektronik kaynaklardan da yararlanılmış ve camilerle ilgili anlatımlar ile inanç ve uygulamalar elektronik kültür ortamından derlenmiştir. Daha sonra anlatımlar vasıtasıyla hayır geleneği bağlamında çeyiz ile mabet arasında kurulan kültürel anlam ilişkisi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonucunda camilerin farklılık arz eden mimarî özelliklerinin anlatımlarla kuvvetlendiği ve anlatımlar vasıtasıyla hem mekânların hem de cami yaptıran kadınların kutsallaştırıldığı tespit edilmiştir. Evliliğe geçişi sağlayan kutsal nesne çeyizin, gerçekleşmeyen evlilik durumunda kutsal bir mekâna dönüşürken, camileri yaptırdığı düşünülen kadınların da manevî olarak yeni bir rol üstlenmelerini sağladığı görülmüştür. Buradan yola çıkılarak; Türk kültüründe çeyizin, maddî bir değerden daha fazlasını ifade eden manevî olarak kutsal bir role geçişi sağlayan bir niteliği olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Gelenek, hayır, cami, çeyiz, erginlenme.

* Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/Türkiye, gonca.kuzaydemir@idu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8964-6355

THE TEMPLE FROM THE DOWRY: A WOMAN'S CHARITY

Abstract

Marriage/wedding traditions constitute a transition period in which an individual acquires a new status and role. Dowry, which constitutes one of the most important indicators of marriage traditions in Turkish culture, is defined by researchers rather as a material element. All kinds of items and ornaments to be used in the new life to be established through marriage are included in the dowry. When considered spiritually, the dowry prepared for young girls is a means for the transition to a new life that a woman will realize through marriage. Therefore, it expresses a sacred value as the object of the initiation. Dowry, which is shaped by practices such as preparation, protection, transportation, and laying out, is a means for a young girl to transition to the roles of "wife" and "mother" that she will acquire through marriage.

This study focuses on the relationship of cultural meaning established between dowry and temple in the examples of three mosques that we have identified, which are famous in oral culture that women made them with the money of dowry, in the field of Turkish-Islamic culture. The Seven Girls Mosque in Kardzhali, Bulgaria; the Ayse Kadin Mosque in Izmir, Turkey and the Alaca Mosque in Tetovo, North Macedonia are works that are famous for the narratives about the women who are believed to have built them more than their architectural qualities. In addition to being considered important among the works of the period in which they were built, these mosques attract attention as mosques made with dowry money of unmarried women, who are the subject of narratives. In the study, first of all information was given about these mosques. In the study, in addition to academic publications providing information about mosques, electronic resources such as travel articles, blogs were used and narratives, beliefs and practices about mosques were compiled from the electronic cultural environment. Later, through the narratives, the relationship of cultural meaning between dowry and the temple in the context of charity tradition was focused on. As a result of the study, it has been determined that the different architectural features of mosques are strengthened by narratives and that both the spaces and the women who built mosques are sanctified through narratives. It has been seen that the dowry, the sacred object that provides the transition to marriage, turns into a sacred place as a result of the marriage that failed to materialize, while women who are thought to have built mosques also take on a new role spiritually. So, it is possible to say that dowry in Turkish culture has a quality that allows the transition to a spiritually sacred role that means more than a material value.

Keywords: Tradition, charity, mosque, dowry, initiation.

Giriş

Toplumsal hayatta yardımlaşma esasının tezahürü olan hayır geleneği, Türk kültürünün takip edilebilen en eski dönemlerinden itibaren sürdürülen güçlü bir gelenektir. Arapçadan Türkçeye geçmiş bir kelime olan “hayır”, kavramsal olarak değerlendirildiğinde insanların kutsal ile bağ kurmalarını sağlayan bir tür aracılık rolüne sahiptir. Temelinde korunma ve kutsama işlevi bulunan hayır uygulamaları en eski dönemlerden itibaren “saçı”, “ıduk”, “kurban”, “hayır”, “zekât”, “sadaka”, “hayrat” gibi farklı dönem ve inanç uygulamaları ile sürdürülmektedir. İnanç sistemine ve toplumun yaşam biçimine bağlı olarak çeşitlenen bu geleneğin sosyal hayatta görünür yönü ise hayrat olmuştur. Hayrat, genel olarak hayrın maddi bir objeye dönüşen halini tanımlamaktadır. Kavramsal olarak hayır amacıyla paylaşılan her nesne, hayrat kavramına girmekle birlikte günlük dilde hayır amacıyla başkalarının hizmetine açılmış mimarî yapıları ifade etmek için kullanılmaktadır. Çeşme, köprü, cami, medrese, hamam gibi mimarî yapılar, bu kapsamda değerlendirilen hayratlardan yalnızca birkaçıdır (Venceli, 2023: 17-26).

Türklerin İslamiyet öncesi inanç sisteminde daha ziyade kutsal ile kurulan bağı yansıtan hayır uygulamaları, İslamiyet’in kabulünden sonra Kur’an-ı Kerim’deki açık ayetler, Peygamberin hadis ve sünnetleriyle desteklenerek güçlenmiştir.¹ Özellikle Türk-İslam medeniyeti dahilinde hayır uygulamaları kurumsallaşarak vakıfların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Vakıf, “bir malın veya mülkün gelirinin tamamen insanların yararına olarak, kişilerin sahip çıkmalarına imkân bırakmaksızın hayır işine tahsis ve terkine” şeklinde tanımlanmaktadır (Şeker, 1984: 112). Vakıf kurumları ve vakfetme, temelde “kurucuları tarafından kendilerine iyi bir gelecek hazırlama, bu dünyada ve ahirette mutluluğa ve refaha kavuşma, mallarını arttırıp çoğaltma, manevi ve sosyal mevkiini yükseltme, adını kendisi öldükten sonra da yaşatma, kıyamet günü için azık hazırlayıp cehennem azabından korunma, cennet nimetlerini elde etme ve mümkün olduğu ölçüde Allah’a yaklaşma gibi dinî, psikolojik, sosyolojik ve ekonomik düşünce ve niyetlerle” kendi mal ve mülkünü, halkın hizmetine sunma anlayışıyla hayata geçirilen hayır uygulamalarıdır (Şeker, 1984: 112). Böylelikle vakfedilen malın “menfaati ammeye ait olmak üzere herkesin faydalanması için Allah’ın mülkü hükmüne koyarak üstündeki mülkiyet (temlik ve temellük) hakkını kaldırma” gerçekleştirilmiştir (Ayverdi, 2006: 3291). Bu şekilde vakfedilen mülk aracılığıyla, hayır işleyen kişi kutsal ile doğrudan bağ kurarak kutsal bir vazifeyi yerine getirmiş kabul edilmektedir.

Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Devleti gibi Türk-İslam devletlerinde vakıf müesseseleri güçlenerek sürdürülmüştür. Bu bakımdan Osmanlı Devleti’nde vakıfların sayısı oldukça artmış ve vakıflar kurumsallaşmıştır (Ustakara, 2019: 469-470). Osmanlı Devleti döneminde toplumun ihtiyaç duyduğu her alanda vakıf hizmetleri verilmiştir.²

Türk-İslam kültüründe vakıf kuran erkeklere oranla azımsanmayacak sayıda kadın da hayır işleri ile uğraşmıştır. Türkiye Selçukluları döneminde daha ziyade hanedana mensup kadınlar vakıf kurmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde de geçerli olmakla birlikte giderek değişime uğramış ve varlıklı kadınların da hayratlar yaptırarak vakfettikleri görülmüştür. Vakıfların kadın banileri genellikle valide sultanlar, şehzade anneleri, padişah kızları gibi saray çevresine mensup kadınlar ile devrin önde gelen varlıklı ailelerine mensup kadınlar olmuştur. Bu kadınlar, kendi hazine ve gelirleri ile askerî ve idarî hizmetler dışında, topluma sosyal ve sağlık hizmetleri sunan vakıflar yanında, dinî ve ilmî hizmet sunan vakıflar da kurmuşlardır (Kadioğlu vd., 2011: 3; Ateş, 1982: 56). Böylelikle kadınlar hem vakıfların kurucusu hem de yöneticisi olmuştur. Bu bakımdan vakıflar, kadınların yönetici vasfıyla bulunabildiği tek alan olmuştur (Ertaş vd, 2015: 105).

Kadınların hamilik yapması ya da bani olması onların ekonomik bağımsızlık kazanmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlılar Dönemi’nde vakıf kurmuş olan kadınların mal varlıklarının kaynakları; miras, hibe, mihr, çeyiz, maaş veya ulûfe alma yoluyla elde ettikleri servetleridir (Başar, 2019: 11). Bu gelirler, kadınların aileleri (eş, kardeş, baba) vasıtasıyla elde ettikleri, yalnızca kullanım hakları bakımından kendi inisiyatifleriyle hareket edebildikleri gelirler olarak, bir bakıma onların ekonomik bağımsızlık kazanmalarını sağlamıştır. Osmanlı hanedanında güçlü vakıfların kadın banisi olarak bilinen Kanuni Sultan Süleyman’ın nikahlı eşi Haseki Hürrem Sultan’ın Mimar Sinan tarafından yapılan külliye vakfı, Hürrem Sultan’ın çeyiz parası ile karşılanmıştır. II. Selim ile Nurbanu Sultan’ın kızı Şah Sultan’ın vakfı olan külliye vakfı; Şah Sultan’ın çeyizi ve eşi

dolayısıyla elde ettiği gelirler vasıtasıyla karşılanmıştır (Tali, 2019: 75, 79). Hanedan mensuplarının çeyizleri vasıtasıyla yaptırdıkları vakıf örneklerini çoğaltmak mümkündür. Ancak bu çalışmada asıl konumuz tarihî açıdan kadın banilerin vakıflarının kaynakları, vakıf eserleri değildir.

Bu çalışma; Türk-İslam kültür sahası içinde kadın banilerin çeyiz parası ile yaptırdığına dair sözlü kültürdeki anlatmalar ile ünlenen üç cami örneğinde çeyiz ile mabet arasında kurulan kültürel anlam ilişkisine odaklanmaktadır. Bulgaristan'ın Kırcaali ilindeki Yedi Kız Cami, Türkiye'nin İzmir ilindeki Ayşe Kadın Cami ve Kuzey Makedonya'nın Kalkandelen ilindeki Alaca Cami, mimarî niteliklerinden öte onları yaptırdığına inanılan kadın banilere ilişkin anlatmalarla ünlenmiş eserlerdir. Söz konusu camiler yapıldıkları dönem eserleri arasında farklı mimarî özellikleri ile önemli görülmesinin yanı sıra özellikle anlatmalara konu olan evlenemeyen kadınların çeyiz paralarıyla yapılan camiler olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, öncelikle bu camiler hakkında bilgi verilecektir. Çalışmada camiler hakkında bilgi veren akademik yayınların yanı sıra gezi yazıları, bloglar gibi elektronik kaynaklardan camilerle ilgili anlatmalar ile inanç ve uygulamalar derlenecektir. Çalışmada daha sonra anlatmalar vasıtasıyla hayır geleneği bağlamında çeyiz ile mabet arasında kurulan kültürel anlam ilişkisi üzerinde durulacaktır. Böylelikle Türk kültüründe çeyizin, maddî bir değerden daha fazlasını ifade eden, manevî olarak kutsal bir role geçişi sağlayan bir anlama sahip olduğu ortaya konulmaya sağlanacaktır.

1.Çeyiz Paralarıyla Yapılan Mabetler

Vakıf kuran kadın banilerin gelir kaynaklarını çoğunlukla aileleri vasıtasıyla kazandıkları statü sonucunda elde ettiği üzerinde daha önce durmuştuk. Hanedan kadınlarının ve varlıklı ailelerin kadınlarının gelirlerinin bir kısmını vakıflara dönüştürdüğü bilinmektedir. Osmanlı Dönemi'nde sayıları giderek artan kadın banilerin erken dönemde inşa ettirdikleri hayırlar genellikle tek kubbeli camiler olmuştur (Kadıoğlu vd., 2011: 3). Bunların yanında Anadolu ve Balkanlar sahasında tespit edebildiğimiz üç cami, hanedan mensubu olmayan kadınlar tarafından çeyizleri satılarak hayır amacıyla yapılmıştır. Türk dünyası genelinde çeyizlerini hayır amacıyla kullanan kadınlara dair farklı anlatmalar tespit etmek mümkündür. Bu çalışmada incelemeye dahil edilen, mimarî özelliklerinden daha çok sözlü kültürdeki çeyizlerini cami inşası için kullanan hayırsever kadınlara atfedilen anlatmalarla ünlenen camiler hakkındaki bilgiler şu şekildedir:

1.1.Yedi Kızlar Cami

Bulgaristan'ın Kırcaali ili Kızılağaç (Kirkovo) Belediyesi Podkova (Nalbantlar) köyünde bulunan Yedi Kızlar Camii kitabesine göre 1438 yılında yapılmıştır. Ahşap bir cami olan bu yapının inşası hakkında bir anlatma bulunmaktadır. Anlatmaya göre, bu köyün Ramoğulları adlı mahallesinde yedi kızın nişanlıları askere gider. Nişanlılarının askere gitmemesi için bedel ödenmesini istemelerine hatta bu bedel için çeyizlerinin satılmasını dahi razı olmalarına rağmen, babaları nişanlıları için bedel ödemez ve kızlar nişanlılarını askere uğurlarlar. Askere giden nişanlıları yedi yıl geçmesine rağmen memleketlerine dönmez. Nişanlıları için adaklar adayan, kurbanlar kesen kızlar, bir gece rüyalarında nişanlılarının ruhu için cami yaptırmaları gerektiğini görür. Kızların gördükleri rüyayı anlatmaları üzerine köy halkı cami yapımı için yardım etmek ister, ancak kızlar yardımları kabul etmeyerek çeyizlerinin parasıyla bu camiye yaptırmak isterler. Cami inşası için çeyiz parasının yetersiz olması nedeniyle hiçbir usta bu işi almak istemez. Hırlar köyünden dört usta bu camiye taştan değil meşe ağacından yapmaya karar verir ve camiye hiç çivi kullanmadan ustalıklı yaparlar. Rivayete göre cami yedi gün yedi gecede tamamlanır ve ibadete açılır. Ancak o günden sonra kızlar ortadan kaybolur (URL 1) Caminin özellikle Bulgaristan'da komünist rejim sırasında yıkılmak istendiği, ancak yıkıma gelen araçların arızalanması veya işçilerin başlarına gelen tuhaf olaylar nedeniyle yıkımın gerçekleştirilemediği anlatılanlar arasındadır (URL 2). Her yıl burada Hıdrellez günü Mevlit Töreni yapılmaktadır. Bu törende Mevlitler okutulur, kurbanlar kesilir, mevlit aşısı ve helva yapılır. Burada bulunan bel ağrısına iyi geldiği düşünülen 600 yıllık oturma taşı ziyaret edilir ve yine sağlığa iyi geldiği düşünülen delikli taştan üç sefer geçilir (URL 1; URL 3). Akademik çalışmalarda kaynak şahıs anlatımıyla bu anlatmaların versiyonu bulunmakta, bölgede bu anlatmaya bağlı olarak söylenen türküler olduğu ifade edilmektedir (Özkan, 2019: 9).

Caminin üstün bir ahşap işçiliğiyle yapılmış olması, yapımına ilişkin sözlü kültürdeki anlatma ve hatta türkü, yedi kızın cami hayrı sırasında gaibe karıştığına dair inancı kuvvetlendirmiş ve bu inanç caminin dinî olarak ziyaret yerleri arasında yer almasına neden olmuştur. Bu açıdan Yedi Kızlar Cami, adlandırması, anlatı odağı ve ziyaretgâha dönüşümü bakımından Manisa’da bulunan Yedi Kız Türbesine ilişkin anlatmaları hatırlatmaktadır (Alexiev, 2016: 41) Yedi Kızlar Türbesi, Saruhan Bey’in eşi olan Gülgün Hatun tarafından inşa edildiği ve aslında Saruhanoğulları’nın eşleri için yaptırıldığı bilinmektedir. Türbe hakkındaki efsanelere göre; bu türbede yedi kız kardeş defnedilmiştir. Çeyizleri olmayan kızlara çeyiz hazırlayan hayırsever yedi kız kardeş için halk tarafından türbe yapıldığı anlatılmaktadır. Efsaneye göre, yedi kız kardeş, birbirlerinden habersiz bir şekilde Manisa Beyi’nin oğluna âşık olmuştur. Bunu öğrenen Manisa Beyi, birbirinden güzel bu yedi kız kardeşten birini oğluna almak istemiş ve kızların oğluna birer mendil göndermelerini, oğlunun hangi mendili beğenirse o kızı gelin olarak alacağını babalarına söylemiş. Bunun üzerine yedi kız kardeş, yedi mendil işleyip sepet içinde Manisa Beyi’nin konağına göndermiş. Oğlan bir mendili beğenip çektiğinde yedi mendilin birbirine bağlı ve sonunda “Biz yedi kardeşiz, birbirimizden ayrılmayız.” yazılı olduğu görülmüş. Bu olaydan sonra evlenemeyen yedi kız kardeş, ömürlerini genç kızlara çeyiz hazırlayarak ve hayır işleyerek geçirmiştir (URL 4; Alexiev, 2016: 46-47).

Yedi Kızlar Cami ve Yedi Kız Türbesi, evlilik gibi kutsal bir dönemde çeyizin manevi değerini göstermesi, dünyalıklarından vazgeçen yedi bakire kızın hayır işleriyle uğraşması ve yedi kıza atfedilen mekânların ziyaretgâha dönüşmesi bakımından benzeşmektedir. Bu anlatmalardaki benzer motifleri, farklı dinlerde ve coğrafyalarda bulunan “dünyevî gücü istemeyen bir inancın gücüne tanıklık eden” yedi bakire kültürüne bağlı anlatmaların tümünde bulmak mümkündür (Alexiev, 2016: 41, 52).

1.2. İzmir’in Mordoğan İlçesindeki Ayşe Kadın Cami

Çeyiz parasıyla yapılan bir diğer cami, İzmir’in Karaburun ilçesine bağlı Mordoğan mahallesinde bulunan Mordoğan Köyü Cami, bilinen adıyla Ayşe Kadın Cami’dir. Caminin inşa tarihini ve ustasını gösteren bir kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Vakıflar Müdürlüğüncü hazırlanan levhada Ayşe Kadın adlı bir bani tarafından 14. yüzyılda yaptırıldığı bilgisi bulunmaktadır. Cami üzerine yapılan çalışmalarda caminin daha geç bir dönemde 15.-16. yüzyılda yapıldığına dair görüşler de bulunmaktadır. Çağlıtütüçügil, caminin banisi olarak gösterilen Ayşe Kadın’ın (ö. 1804) camiye yaptıran değil, daha sonra 18. yüzyılın ikinci yarısında onarımını gerçekleştiren biri olduğunu ileri sürer (Çağlıtütüçügil, 2012: 140). Caminin süslemelerinde çiçek ve meyve gibi bitkisel süslemeler, vazo, kâse, kupa, ibrik, perde ve fiyonk süslemeleri, madalyonlar içerisinde dört halifenin isimleri, besmele yazısı, ağaç, çiçek ve bitkilerle oluşturulmuş doğa kompozisyonu içerisinde mimarî tasvirler ve hatta nakışlar kullanılmıştır. Caminin sıva ve ahşap üzerine renkli boyalarla yapılmış kalem işi ve alçı süslemeleri günümüze kadar geçirilen onarımlar neticesinde büyük oranda yıpranmıştır (Çağlıtütüçügil, 2012: 142, 145-150).

Caminin mimarî açıdan dikkat çeken süslemeleri dolayısıyla anlatıldığını düşündüğümüz efsanelere göre; 700 yıl önce cami, evlilik yaşına gelmiş ancak amansız bir hastalık nedeniyle genç yaşta ölen Ayşe Hatun adlı bir kızın “Çeyizlerimi satın, cami yaptırın” şeklindeki vasiyeti üzerine yapılmıştır. Kızın annesi eşi bölgede eşi benzeri olmayan u caminin modelini Kabe’den getirtmiş, genç kızın çeyizine işlediği motifleri caminin kubbe ve duvarlarına bir ressama nakşetmiştir (Merkez, 2019: 107; URL 5; URL 6; URL 7).

Ayşe Kadın Cami hakkında anlatılanlarda dikkat çeken nokta, evlenmek üzere veya evlenme çağına gelmiş bakire bir genç kızın ölümü dolayısıyla çeyiz parasını kutsal bir mabede dönüştürmesidir. Kuşkusuz anlatmaların ortaya çıkmasına caminin dönemi için nadir örnekler olan farklı süslemeleri yol açmıştır. Türk-İslam süsleme sanatları açısından farklılık gösteren bezemeleri, süslemeleri, özellikle bir genç kızın uhdesinde kalan çeyiz işlemleriyle ilişkilendirilmiş, genç kızın bu vesileyle hayrını ebedileştirildiği düşünülmüştür. Bu bakımdan cami hakkında sözlü kültürde verilen bilgiler içerisinde “cami iç duvarlarında eskiden Ayşe Kadın ve annesinin mezar taşlarının tasvirinin de olduğu” ve “anne ve kızın mezarının caminin arkasındaki iki büyük selvi altında” yer aldığına dair anlatmalar (URL 8) genç kızın çeyizi vasıtasıyla gerçekleştirdiği bu hayrı kuvvetlendirmektedir.

1.3. Kalkandelen Alaca Cami

Kuzey Makedonya'nın Kalkandelen (Tetova) ilinde bulunan Alaca Cami, diğer bir adıyla Paşa Cami, çeyiz parası ile yapılan mabetlerden bir diğeridir. Caminin kitabesinde caminin yapılış tarihi ebcet hesabıyla M. 1249 olarak, yani H. 1833/34 yılında, camiye yaptıran ise o yıllarda mahallî idarecilerden Abdurrahman Paşa olarak belirtilmektedir. Aslında bu kitabe, eski caminin minaresi dışında yerine yeni bir cami yapılması dolayısıyla hazırlanmıştır. Banisi belgelere kaydedilmemiş ilk caminin inşa tarihi hakkında 1495 ve 1675 olarak iki farklı görüş ileri sürülmektedir. Caminin inşa tarihinin 1495'e tekbül ettiğini savunanlar, caminin avlusunda türbesi bulunan Hurşide Hatun'un (ö.1524), ölümünden yaklaşık 30 yıl öncesinde camiye yaptırdığından yola çıkarlar. Caminin inşa tarihini 1675 olarak kabul edenler ise, caminin yapımıyla ilgili sözlü kültürdeki anlatmalardan yola çıkarlar. Anlatmalara göre şehrin ileri gelen zengin ailelerinin kızı olan Hüsniye/Hurşide ve Mansure/Mensure adlı iki kız kardeş 40-50 yaşlarına geldiklerinde çeyiz paraları veya babalarından kalan miras ile bu camiye yaptırmıştır. Özellikle cami avlusunda iki kardeşe ait türbelerin bulunuşu ve cami yakınındaki çifte hamamın bu kardeşler tarafından yaptırıldığı bilinmesi iddiayı kuvvetlendirmektedir. Alaca Camii, iç ve dış duvarlarının manzara tasvirleri, bitkisel motifler ve natüromortlar gibi yoğun süslemelere sahip olması bakımından Türk-İslam sanatında görülen bu bölgede tek örnek olma özelliğine sahiptir (İbrahimgil, 1997: 249, 251- 253; URL 9).

Caminin banileri hakkında anlatılan bir başka anlatmaya göre; 15. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Menşure ve Hurşide adlı iki kız kardeş, evlenme yaşı gelinceye kadar çeyiz hazırlamışlar. Kardeşlerden birinin hastalanması üzerine evlenemeyeceği anlaşılmış ve çeyizini bağışlamak istemiş. Diğer kız kardeş de ablasının evlenmemesi durumunda kendisinin de evlenmek istemediğini söylemiş ve o da çeyizini bağışlamaya karar vermiş. İki kız kardeş çeyizlerini satıp bu camiye yaptırmışlar (URL 10).

Alaca Cami hakkında anlatmalar, Ayşe Kadın Cami anlatmalarıyla büyük bir benzerlik göstermektedir. Özellikle mimarî açıdan dönem eserlerinden ayrılan bezeme ve süslemelere sahip oluşları, bitkisel motifler, manzara tasvirleri gibi farklı süslemeler, ile çeyizlerde bulunan nakışlar arasında bağlantı kurulmuştur. Evlilik yaşına gelen genç kızların hastalık sebebiyle evlenememeleri, hazır olan çeyizlerini işlevsiz hale getirmiş ve çeyiz bu kızları hayırseverlere dönüştürmüştür.

Bu üç mabet anlatmalarında görüldüğü üzere; kadının kendisinin doğrudan tasarruf hakkına sahip olduğu çeyiz ve bu yolla elde edilen gelir, ona ekonomik güç vermekte ve kutsal bir mabedin banisi olarak onu da kutsamaktadır. Daha açık bir ifadeyle çeyiz, kutsal bir mabede dönüşürken çeyiz sahibini de kutsallaştırmaktadır. Bu noktada Türk kültüründe çeyizin anlamı üzerinde durmak ve çeyiz ve mabet arasındaki ilişkiye odaklanmak yerinde olacaktır.

2. Kutsal Dönüşüm: Çeyizden Mabet

Türk kültüründe evlenme geleneğinin bir parçasını oluşturan çeyiz, kız çocuklarının bebekliğinden itibaren hazırlığına başlanan, "Evlilik hayatında kullanmak, evlilik sırasında veya sonrasında kız ve erkeğin birbirlerine ve yakınlarına hediye etmek üzere hazırlanan, satın alınan veya bu amaçla tahsis edilen taşınır veya taşınmaz mallara denir" (Nas, 2018: 995). Türkçe sözlüklere bakıldığında çeyizin anlamları; "1. Evlenecek kız için gerekli her türlü ev eşyası; gelinin sandık eşyası. 2. Bir kadının evlenirken eşine getirmiş olduğu her türlü mal, mülk. 3. Baba veya ana tarafından, örf ve âdete göre, evlenen kız çocuklara, evin döşenmesi için verilen taşınır eşya" şeklinde geçmişten getirdiği derin manaları taşır şekilde verilmiştir (Çağbayır, 2007: 949).

Bahaddin Ögel'e göre; çeyiz, kızın babasının malından kendine düşen payı ifade eder. Oğlan evi tarafından kalını verilen kız, baba evinden yeni kuracağı yuvaya giderken çeyiz götürür ve böylelikle baba malında miras hakkı kalmaz, oğlan evinin bir ferdi olarak eşit haklara sahip olur (Ögel, 2001: 256, 258, 263). İslamiyet'ten önce Türk aile hukukunda kalın, sepi, sep, yumuş, koşantı, yüfüş gibi farklı anlamlara karşılık gelen çeyiz ve evlilikle ilişkili yakın kavramlar, sonrasında birleştirilmiş ve Arapça cihaz/cihaz kelimesinden gelen "çeyiz" kavramıyla ifade edilmiştir. "Cihaz/cihaz" kelimesi Arapçada "yolcunun, gelinin ve sefere çıkacak ordunun ihtiyaç duyacağı eşya, gıda maddesi, silah vb. malzemeler" anlamına gelmektedir (Nas, 2018: 995). Kelimeden "tef'îl" vezninde türetilen "techîz" hali, ölünün defnedilmeden önceki hazırlıkları anlamında da kullanılmaktadır (Köse, 2019: 100).

Çeyiz, kadının kendi ekonomik bağımsızlık aracıdır. Baba malından kendisine ayrılan pay olduğu için kadın evlendikten sonra da çeyizinin tasarruf hakkına sahiptir. Öyle ki, eski Türk aile hukukuna göre yeni kurulan yuva için karı ve koca ortak mal edinebilirken, çeyiz kadının özel mülkiyetidir ve kadının ölmesi durumunda kız tarafına iade edilir (Mandaloglu, 2016: 146). İslam aile hukukuna göre, çeyizin hazırlanması konusunda mezheplere göre farklı uygulamalar bulunmaktadır. Kimi mezheplerde mihr çeyizden ayrı tutulurken kimi mezheplerde ise kadına verilen mihrin çeyiz hazırlamakta kullanılabileceği görüşü hakimdir. Ancak İslam aile hukukuna göre de kim hazırlarsa hazırlasın, kaynağı ne olursa olsun çeyiz, kadının mülkü olarak tasarruf ehliyetine sahip olduğu kabul edilmektedir (Köse, 2019: 102-105, 108-109). Osmanlı kanunlarında da çeyiz; kadının baba evinden götürdüğü malların tümünü ifade ettiği gibi, aynı zamanda damadın kadına çeyizine katkı olması için verdiği hediyeleri ve yüz görümlüğü gibi malları da kapsamakta ve kadının şahsi malı olarak kabul edilmektedir (Çiğdem, 2007: 52-53).

Türk kültüründe geçmişten günümüze kadar önemli bir yeri olan çeyiz ve çeyizle ilgili inanç ve uygulamalar, evlilik/düğün gelenekleri içerisinde yer almaktadır. Evlilik/düğün, bir geçiş dönemi yani erginlenme dönemi olarak pek çok inanç ve ritüelle şekillenmiştir. Evlilik/düğün ritüellerinin de dahil olduğu ritüeller, L. Honko, tarafından “geçiş ritleri” olarak belirlenmiş ve bu ritüellerin, statü ve rol değişikliğini ifade eden “insanların bir statüden başka bir statüye geçtikleri toplum tarafından organize edilen geleneksel ritüeller” olduğu ve kişilerin rollerinde hayatında tekrarı olmayacak şekilde bir kez gerçekleşen bu geçiş için önceden hazırlık gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir (Honko, 2006: 131-132). Eliade’ye göre de inisiyasyon/erginleme aşamalarından biri olan evlilik, “erinlik ayinleri” içerisinde yer almaktadır ve “çocukluktan ya da ergenlikten yetişkinliğe geçişin gerçekleştiği ve toplumun tüm üyeleri için zorunlu olan kolektif ritüelleri içerir” (Eliade, 2022: 22). İlkel toplumlarda kadınların inisiyasyonunu inceleyen Eliade, ilk âdet kanamasının farklılığı nedeniyle bireysellik içeren genç kız inisiyasyonlarında genç kızların belli bir süre ayrı tutulduktan ve yaşlı kadınlar tarafından cinsellik ve doğurganlık hakkında eğitilmesinin ardından dövme yapılması, dişlerin karartılması gibi belirli bir imgesel değişikliklerle birlikte topluma takdim edildiklerini ve yetişkin topluluğuna dahil olduklarını ilan ettiklerini belirtir. Eliade bu “Törenselleşmiş bir şeyi - işaret, nesne, hayvan, insan- göstermek bir mevcudiyeti ilan etmek, bir hiyerofani [kutsalın tezahürü] mucizesini alkışlamaktır.” Ona göre, genç kız inisiyasyonu, “cinsel olgunluklarının görünür işareti” olan doğal bir durumun gizli anlamıyla ilgilidir (Eliade, 2022: 80-84, 89).

Kadınların evlilik yoluyla gerçekleştirdikleri erginlenme/geçiş, genç kızın “eş” ve “anne” rolünü üstlendikleri yeni bir dönemi ifade eder. Evlilik/düğün döneminde birbiri ardınca sıralanarak bu dönemi kuşatan ritüellerin tümü, kadının gerçekleştirdiği inisiyasyonu yönlendirir. Bu bakımdan çeyiz, kadının evlendikten sonra kuracağı “yeni” hayatında edineceği statü ve roller için bir hazırlıktır. Evlilik gelenekleri içerisinde çeyiz hazırlama, çeyiz alma, çeyiz serme gibi farklı ritüellerin de nesnesi konumunda olan çeyiz, kız çocuklarının evlilik çağına gelmesinin yani yetişkin olmanın göstergesi olduğu gibi, aynı zamanda evlilik nedeniyle evden ayrılarak yeni bir aile kurmanın ve yeni statü ve roller edinmenin de simgesel bir nesnesidir. Bu bakımdan kutsal evliliğin göstergesel bir nesnesi olan çeyizin de kutsal olduğunu söylemek mümkündür ki çeyiz, hazırlığından koruma ve saklamasına ve hatta bir yerden bir yere taşınmasına ve sergilenmesine kadar inanç ve ritüellerle donatılmıştır.

Bu çalışmada ele aldığımız anlatılarda ise gerçekleşemeyen evlilik nedeniyle işlevsiz hale gelen çeyiz, bir hayır aracı olmuştur. 2023 yılında “Seferihisar Beyler Köyü Hayır Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme” adlı yüksek lisans tezinde hayır geleneklerini bütüncül bir yaklaşımla değerlendiren Aysun Venceli, “hayır geleneğinin farklı hâkim geleneklere bağımlı bir yapıda olduğunu”, hâkim geleneğe bağlı olarak hayır nesnesinin çeşitlendiğini ifade eder (Venceli, 2023: 106). Bu bakımdan gerçekleşemeyen evlilik nedeniyle işlevsiz hale gelen çeyizin, bir hayır olarak camiye dönüşümü olağandır. Hayır geleneğinde temelde hayrın nesnesi değişiklik taşıırken, bu nesne aracılığıyla kutsal ile bağ kurma düşüncesi hakimdir. Çeyizin mülkiyet hakkına sahip olan kadınlar, bu vesileyle elde ettikleri gelirleri sayesinde vakfedilen mallarını “Allah’ın mülkü hükmüne koyarak üstündeki mülkiyet (temlik ve temellük) hakkını” kaldırmış (Ayverdi, 2006: 3291) ve bu vesileyle kutsal ile doğrudan bağ kurmuş olur. Evlilik ile eşlik ve annelik gibi rollerin dönüşüm aracı olan çeyiz, evliliğin gerçekleşmemesi durumunda hayır aracı haline gelir ve kadının kutsal ile

kurduğu bağ sonucu, kadını ebedî bir kutsiyete ulaştırır. Anlatmalarda çeyizleri vasıtasıyla cami yaptıran kadınlar, bu dönüşümde ya sırlara karışmış ya da türbelerle ebedileştirilerek kutsallaştırılmıştır. Yani çeyiz, kadının hayır nesnesi olması dolayısıyla “kadın evliya” gibi yeni bir statü ve rol edinmesini sağlamıştır. Burada ele aldığımız camilerle ilgili anlatmalar gösterir ki, çeyizin bir hayır aracı olarak kullanılması hem hayır yapan kadınların dönüşümünü sağlamış hem de toplumsal bir fonksiyon icra eden mekânların manevi oluşumunda bir rol üstlenmiştir. Çivi kullanılmadan yapılan ahşap yapıda veya çeyiz motiflerini andırır çeşitlilik, yeni hayatı tasvir eden resimler, natüromortlarla süslü iç bezemelere sahip oluşları bu camilerin mimarî açıdan farklılıklarının anlatmalarla açıklanmasına ve bu yolla tanınmalarına neden olmuştur. Anlatmalar vasıtasıyla özellikle camiler ve etrafında yer alan türbe, mezar, delikli taş gibi ziyaretgahlar, kutsal mekânlara dönüşmüştür.

Sonuç

Toplumsal hayatta paylaşma ve dayanışma esasına bağlı olmakla birlikte, temelinde gerçekleştiren kişinin kutsal ile bağ kurma düşüncesi bulunan hayır gelenekleri, Türk kültürünün takip edilebilen en eski dönemlerinden itibaren sürdürülen inanç ve uygulamalardır. Hayırların toplumsal hayatta görünen unsurları hayırın nesnelere olmuştur. Bu bakımdan mimarî hayırlar olan camiler, çeşmeler, hamamlar hayrat olarak adlandırılmaktadır. Hayratlar, özellikle hayır yapanın şahsî mülk hükmünü kaldırmasıyla Allah’ın mülkü haline getirilmiş ve toplumun hizmetine açılmıştır. Bu vesileyle hayır yapan, kutsal ile bağ kurmuş hayırseverlere dönüşmüştür.

Hayır gelenekleri, kurumsallaşarak vakıfların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türk-İslam kültüründe vakıf kuran erkeklere oranla azımsanmayacak sayıda kadın da hayır işleri ile uğraşmıştır. Özellikle hanedan mensubu olan kadınlar, statüleri sonucunda elde ettikleri gelirlerini vakıflara dönüştürmüş ve hem bu vakıfların kurucusu hem de yöneticisi olmuştur. Bu bakımdan kadınların ekonomik bağımsızlıklarını elde ettikleri ve kendi tasarruf hakkında sahip oldukları en önemli gelirleri çeyizleri olmuştur.

Türk kültüründe evlilik geleneklerinin en önemli göstergelerinden birini oluşturan çeyiz, kadının evlilik ile gerçekleştireceği yeni hayatına geçiş için bir araç konumundadır. Bu nedenle geçişin nesnesi olarak kutsal bir değeri ifade eder. Özenle hazırlanır, özel sandıklarda korunur ve özel törenlerle taşınır, yerleştirilir. Çeyiz, genç kızın evlilik ile edineceği “eş” ve “anne” rolüne geçiş için bir nesnedir.

Bu çalışmada konu ettiğimiz Anadolu ve Balkan sahasında karşılaşılan üç cami, kadınlar tarafından çeyizleri satılarak inşa edilmiştir. Kuşkusuz çeyiz paralarıyla inşa edilen bu camilerin farklı örneklerine ve hatta çeyizlerini hayır amacıyla harcayan kadınlara atfedilen kutsal mekanlara Türk Dünyasında yenilerini eklemek mümkündür. Bizim bu çalışmada ele aldığımız camilerin ortak özelliklerine bakıldığında camilerin farklılık arz eden mimarî özelliklerinin anlatmalarla kuvvetlendiği ve anlatmalar vasıtasıyla hem mekânları hem de cami yaptıran kadınları kutsallaştırdığı tespit edilmiştir. Bu açıdan evliliğe geçiş sağlayan kutsal nesne çeyiz, gerçekleştiremeyen evlilik sonucunda kutsal bir mekâna dönüşürken, camileri yaptırdığı düşünülen kadınların da manevî olarak yeni bir rol üstlenmelerini sağlamıştır. Buradan yola çıkılarak; Türk kültüründe çeyizin, maddî bir değerden daha fazlasını ifade eden manevî olarak kutsal bir role geçiş sağlayan bir niteliği olduğunu söylemek mümkündür.

Sonnotlar

¹ İslam tarihinde ilk vakfın 625 yılında Hz. Muhammed'in Medine'de kendine ait yedi hurma bahçesini ve Fedek Hurmalığı olarak bilinen bahçelerini vakfetmesi hadisesi olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan vakıf uygulamalarının kaynağının Kur'an-ı Kerim ve sünnete dayandığı düşünülmektedir (Ustakara, 2019: 465-474).
² Öyle ki vakıflar, toplumun ihtiyaç duyduğu her alanda faaliyet gösterebilir hale gelmiştir. Ateş vakıf eserlerini verdiği hizmetlere göre; "Eğitim ve öğretim hizmetleri, Kültür hizmetleri, Yapım, bakım ve restorasyon hizmetleri, Dini hizmetler, Sağlık hizmetleri, Hayri ve sosyal yardım hizmetleri, Güvenlik hizmetleri, Ulaşım hizmetleri, Temizlik hizmetleri, Turizmi teşvik mahiyetindeki hizmetler, Ekonomik hizmetleri, Şehircilik hizmetleri" şeklinde on iki başlık altında değerlendirmiştir (Ateş, 1982: 55).

Kaynaklar

- ALEXIEV, B. (2016). "The Legends Concerning Yedi Kızlar Türbesi in Manisa (the Republic of Turkey)." *Bulgarian Folklore*, Special Edition, 41-53.
- ATEŞ, İ. (1982). "Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar." *Vakıflar Dergisi*, S. 15, 55-88.
- AYVERDİ, İ. (2006). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Cilt: 3 (o-z), İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- BAŞAR, F. (2019). "Sunuş", *Vakıf Kuran Kadınlar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- ÇAĞBAYIR, Y. (2007). "Çeyiz", *Ötüken Türkçe Sözlük*, C.1, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 949.
- ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL, E. (2012). "Eski Mordoğan (İzmir) Köyü Camii Süslemeleri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 25, 139-162.
- ÇİĞDEM, R. (2007). "20. Yüzyıl Başlarında Yüz Görümlüğü ve Çeyiz." *Kültürümüzde Çeyiz Kitabı* (Ed. E. G. Naskali, A. Koç) İstanbul: Picus Yayıncılık.
- ELIADE, M. (2022). *İnisiyasyon, Ayinler, Gizli Cemiyetler Mistik Doğuşlar Birkaç İnisiyasyon Türü Üzerine Deneme*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- ERGİN, N. (2016). "Mekân/Yazı/Ses: Osmanlı'da Kadınların Cami Hamiliğine İlişkin Bir İnceleme." *Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar: Hamilik ve Mimarlık Tarihi* (Ed. Ceren Katipoğlu, Ezgi Yavuz, Baharak Tabibi) Ankara: ODTÜ, 1-24
- ERTAŞ, F. C. ve Ulubaş Şahin, Ş. (2015). "17. Yüzyılda Anadolu'da Kadın Vakıfları ve Muhasebesi: Tokat Hatuniye Vakıf Muhasebesi Örneği." *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 101-125.
- HONKO, L. (2006). "Ritüellerin Oluşum Süreci", (çev. Ruhi Ersoy), *Milli Folklor*, S. 69, 129-140.
- İBRAHİMGİL, M. (1997). "Kalkandelen (Tetovo) Alaca-Paşa Camii." *Vakıflar Dergisi*, S. 26, 249-266.
- KADIOĞLU, F. G. ve Kadioğlu, S. (2011). "Adı Darüşşifalara Ad Olan Kadınlar", *Lokman Hekim Journal*, Y.1, S. 1, 1-7
- KÖSE, Ü. (2019). "İslâm Aile Hukuku Açısından Çeyiz." *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.14, 98-111.
- MANDALOĞLU, M. (2016). "İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.33, 133-159.
- MERKEZ, M. (2019). *Yerel Halkın ve Çiftçilerin Kırsal Turizm Üzerine Algularının İncelenmesi: İzmir-Karaburun, Mordoğan Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı.
- NAS, E. (2018). "Türk Çeyiz Kültürü Çevresinde Sözsüz İletişim Dili Olan Gelişen Milli Söz Hazinesi." *Turkish Studies*, Volume 13/18, 991-1005.
- ÖGEL, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

- ÖZKAN, İ. (2019). "Bulgaristan Kırcaali'den Derlenen Bir Yemen Türküsü." *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, Y.1, S. 2, 1-12.
- ŞEKER, M. (1984). "Müslüman-Türklerde Sosyal Dayanışma Müessesesi Olarak Vakıflar." *Vakıf Haftası Dergisi*, S. 1, 112-126.
- TALİ, Ş. (2019). "Kadın Banilerin Eserlerinden Mimar Sinan." *Düşünen Şehir*, 74-79.
- USTAKARA, F. (2019). "Türk Devlet Geleneğinde Bir Halkla İlişkiler Mekanizması Olarak Vakıf Müessesesi." *Selçuk İletişim*, 12 (1), 465-474.
- VENCELİ, A. (2023). *Seferihisar Beyler Köyü Hayır Geleneği Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Demokrasi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

İnternet Kaynakları

- URL-1. <https://kircaalihaber.com/kircaali/yedi-kizin-bir-gecede-yaptigi-mabet-> (Erişim 30.01.2024)
- URL-2. <https://medium.com/@aydinonurz/bir-bekleyi%C5%9Fin-%C3%B6y%C3%BCs%C3%BC-yedi-k%C4%B1zlar-camii-f0857a347881> (Erişim 30.01.2024)
- URL-3. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bulgaristanda-yuzyillardir-suren-mevlit-gelenegi-/1471762> (Erişim 30.01.2024)
- URL-4. <https://www.tatilana.com/yedi-kizlar-turbesi-manisa> (Erişim 30.01.2024)
- URL-5. https://maikonak.com/blog/ayse-kadin-cami-mordogan_ (Erişim 30.01.2024)
- URL-6. https://www.diyanehaber.com.tr/bir-genc-kizin-vasiyeti-uzerine-insa-edilen-cami-ayse-kadin-camii_ (Erişim 30.01.2024)
- URL-7. <https://gazeted98.com/vasiyetten-emanete-ayse-kadin-camii/> (Erişim 30.01.2024)
- URL-8. <http://www.kahverengitabelapesinde.com/mitoloji-yazi/> (Erişim 30.01.2024)
- URL-9. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kuzey-makedonyanın-zarafet-sembolu-alaca-cami/2313348> (Erişim 30.01.2024)
- URL-10. <https://ritimhaber.com/m-haber-6724> (Erişim 30.01.2024)